

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2022, 9 (1), 254-273

ASHÂBÜ'L-UHDÛD KISSASININ TAHLİLİ

An Analysis of the Story of Ashâb al-Ukhdûd (People of the Ditch)

Elif YAZICI

Dr. Öğr. Üyesi Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Bölümü, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı,
elif_yazici@windowslive.com Orcid No: 0000-0003-3270-5673

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	15/02/2022
Kabul Tarihi / Accepted:	21/03/2022
Yayın Tarihi / Published:	30/03/2022
Cilt / Volume:	9
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	254-273

Atıf / Cite as: Yazıcı, Elif. "Ashâbü'l-Uhdûd Kıssasının Tahlili" [An Analysis of the Story of Ashâb al-Ukhdûd (People of the Ditch)]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 9/1 (2022), 254-273. Doi: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1074035>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 9 (1) 2022: 254-273

ASHÂBÜ'L-UHDÛD KISSASININ TAHLİLİ*

Elif YAZICI**

Öz

Bu araştırma, el-Burûc 85/4-10. âyetlerde zikredilen Ashâbü'l-Uhdûd kıssasının tarihi ve kültürel tahlilini içermektedir. Amacı, Ashâbü'l-Uhdûd'un kimliklerini tespit etmek, bu kıssanın tarihî gerçekliğini değerlendirmek ve kıssadaki müphemlikleri açıklığa kavuşturmasıdır. Ashâbü'l-Uhdûd kıssasına dair üç rivayet öne çıkmaktadır. Bunlara göre çukurlar, İran hükümdarı, Buhtunnasr veya Zûnüvâs dönemlerinde kazılmıştır. Rivayetler tarih-vâkıa uyumu yöntemiyle değerlendirilmiştir. Girişte araştırmanın konusu, kapsamı, amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgiler sunulmuştur. İlk olarak Ashâbü'l-Uhdûd'un kimliğine ve hâdisenin tarihine değinilmiş, daha sonra her bir rivayet ayrı başlıkta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ashâbü'l-Uhdûd, Zûnüvâs, Buhtunnasr, Necran, Burûc sûresi.

An Analysis of the Story of Ashâb al-Ukhdûd (People of the Ditch)

Abstract

This research deals with a historical and cultural analysis of the story of Ashâbü'l-Uhdûd mentioned in al-Burûj 85/4-10 verses. In this context, it is aimed to determine the identities of Ashâbü'l-Uhdûd, evaluate the historical reality of this story, and clarify the ambiguities in the story. Three narrations about the story of Ashâbü'l-Uhdûd stand out and to them, the pits were dug during the reigns of the ruler of Persia, Bukhtunnasr or Zûnüvas. The narrations were evaluated by the method of history-reality harmony. In the introduction of the paper, it is proffered the subject, scope, purpose, importance, method, and sources of the research. The identity of Ashâbü'l-Uhdûd and the history of the event are mentioned primarily, and then each narration is discussed under separate headings.

Keywords: Ashâb al-Ukhdûd, Dhû-Nuwâs, Bukhtunnasr, Najrân, al-Burûj.

Structured Abstract

One of the most important tools in the Prophet's preaching of Islam is the parables of the Qur'an. During the Meccan period, the first addressees of the basic subjects focused on Tawheed, nubuwat and the hereafter were the

* Bu çalışma, "Yemen Bölgesiyle İlişkili Kur'ân Kıssalarının Tarihsel ve Kültürel Açından Tahlili" adlı doktora tezinden üretilmiştir. Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını ve bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, elif_yazici@windowslive.com Orcid No: 0000-0003-3270-5673

polytheistic Arabs. The stories, hence mainly describe events related to the ancestors of Arabs. These stories have been the subject of many debates, especially in the modern period. The most important of these debates is the source of the stories of the Qur'an and the issue of historical reality. It is outstanding to study the stories from a historical and cultural perspective in order to clarify these issues. Therefore, the subject of the research has been determined as the historical and cultural analysis of the story of Ashabü'l-Uhdûd. This research deals with a historical and cultural analysis of the story of Ashabü'l-Uhdûd mentioned in al-Burûj 85/4-10 verses. In this context, it is aimed to determine the identities of Ashabü'l-Uhdûd, evaluate the historical reality of this story, and clarify the ambiguities in the story. Three narrations about the story of Ashabü'l-Uhdûd stand out and to them, the pits were dug during the reigns of the ruler of Persia, Bukhtunnasr or Zûnûvas. The narrations were evaluated by the method of history-reality harmony. In the introduction of the paper, it is proffered the subject, scope, purpose, importance, method, and sources of the research. The identity of Ashabü'l-Uhdûd and the history of the event are mentioned primarily, and then each narration is discussed under separate headings. As a result of our research findings, the use of the phrase "killed" in verse 4 to mean "cursed" shows that Ashabü'l-Uhdûd was an infidel (caffer). However, the narrative that the pits were dug in the time of the Iranian ruler does not meet the criteria for compliance with the historical case. This supports our view that marriage with mahrams (mother, sister, and daughter) is legally free in Sasanian society and this practice ended in 528 BC. It should be, however, noted that the second narrative that the pits were dug during the Bukhtunnasr period should also be approached cautiously since it seems that the book of Daniel, in which the story is located, includes many problems with regards to language and content. The narrative that the pits were dug during the Zûnûvas period has historical truth. However, although the exact date of the incident cannot be determined, it can be said that Simeon, one of the witnesses of the massacre, wrote it in 519 BC and took place after 518 BC, taking into account the letters that have recently come to light.

Key Words: Ashâb al-Ukhdûd, Dhû-Nuwâs, Bukhtunnasr, Najrân, al-Burûj, Book of Daniel, Stories of Qur'an.

GİRİŞ

Hız. Muhammed'in İslâm'ı tebliğinde en önemli unsurlardan biri Kur'an kıssalarıdır. Mekke döneminde tevhid, nübüvvet ve âhiret odaklı temel konuların ilk muhatapları müşrik Araplardır. Bu nedenle ağırlıklı olarak Arapların kendi tarihlerinde bildikleri kıssalar yoğun bir şekilde anlatılmaktadır. Medine dönemindeyse ilk muhataplar müşrik Arapların yanı sıra Ehl-i kitaptır. Bundan dolayı o dönemde İsrâiloğulları'na dair kıssalar yoğunluk kazanmıştır.

Kur'an kıssalarının temel hedefi, mü'minlere moral-motivasyon kazandırmak; müşriklereyse ibret ve azap tehdididir. İnsanın herhangi bir gerçekliğe sahip olmayan kurgusal hikâyelerden ibret alması da mümkündür. Bununla birlikte, ibretin daha etkili olması için kıssaların muhataplarca biliniyor olması önem arz etmektedir.

Bundan dolayı, Mekke ve Medine döneminde ağırlıklı olarak vahyin ilk muhataplarının bildiği kıssalar anlatılmıştır.

Kur'ân kıssaları özellikle modern dönemde pek çok tartışmaya konu olmuştur. Bunların başında kaynak ve tarihî gerçeklik meselesi gelmektedir. Bu meselelerin vuzuha kavuşturulması için kıssaların tarihî ve kültürel perspektiften incelenmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle, araştırmanın konusu Ashâbü'l-Uhdûd kıssasının tarihî ve kültürel tahlili olarak belirlenmiştir.

Amacı, Ashâbü'l-Uhdûd'un kimliklerini tespit etmek, bu kıssanın tarihî gerçekliğini değerlendirmek ve kıssadaki müphemlikleri açıklamaktır. Söz konusu kıssaya dair rivayetler tarih-vakıa uyumu yönünden ele alınmıştır. Rivayetlerde detaylı sened tenkidi uygulanmamıştır. Kıssanın değerlendirilmesinde ağırlıklı olarak yorumlama metodu kullanılmış; bilgiler, bütüncül ve eleştirel bir bakış açısıyla sunulmuştur.

Araştırmanın önemli bir bölümü rivayetlerden oluşmaktadır. Bu nedenle hem konu bütünlüğü hem akıcılık açısından rivayetlerin tasvirî kısımları hazfedilmiş ve rivayetler özetle sunulmuştur. Araştırma disiplinler arası bir muhtevaya sahiptir. Bu nedenle kaynaklar çeşitlilik arz etmektedir. Bu bağlamda tefsir, hadis, genel tarih, Arap kültür tarihi, siyer, coğrafya, ensâb, lügat ilminin temel kaynakları araştırmamızın ana referans eserleridir. Bunun yanı sıra Batılı ilim adamlarının arkeolojik çalışmaları ve makaleleri başvurduğumuz kaynaklardandır.

Ashâbü'l-Uhdûd kıssası bağlamında içi ateş dolu çukurların nerede ve kimler tarafından kazdırıldığı hususunda farklı rivayetler söz konusudur. Bu hususların tespiti noktasında İslâmî kaynakların yanı sıra doğrudan konuyla alakalı olmalarından dolayı S. W. Baron'un *A Social and Religious History of Jews*,¹ J. H. Weatherall'ın *The Books of the Old Testament*,² Lorenzo Ditommasu'nun "The Book of Daniel and the Apocrypal Daniel Literature",³ Ira M. Price'in "Some Queries About the Book of Daniel",⁴ Irfan Shahîd'in *The Martyrs of Najrân New Documents*,⁵ John Mason Harden'ın *An Introduction to Ethiopic Christian Literature*,⁶ Nobert Nebes'in "The Martyrs of Najrân and the End of the Himyar: On Political History of South Arabia in

¹ Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of Jews*, ed. H. Graetz (New York: Columbia University Press, 1957).

² J. H. Weatherall, *The Books of the Old Testament: A Short Introduction* (London: The Sunday School Association, 1902).

³ Lorenzo Ditommasu, "The Book of Daniel and the Apocrypal Daniel Literature", *Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha*, ed. Michael Knibb vd (Leiden: Brill, 2005), 81.

⁴ Ira M. Price, "Some Queries About the Book of Daniel", *Biblical World* 6/4 (1895), 264-269.

⁵ Irfan Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents* (Bruxelles: Societe Des Bollandistes, 1971).

⁶ John Mason Harden, *An Introduction to Ethiopic Christian Literature* (London: The Macmillan Co, 1926).

the Early Sixth Century”,⁷ Sir İsaac Newton’ın (1643-1727) *Kutsal Kitabın Yorumu*⁸ ve Samuel Henry Hooke’un *Ortadoğu Mitolojisi*’ne⁹ başvurulmuştur.

Konuyla ilgili Türkçede Abdurrahman Kasapoğlu’nun “*Kur’an’da ‘Ashâb-ı Uhdûd’ Kıssası*” adlı makalesinde konu, psikolojik açıdan incelenmiştir.¹⁰ Benzer bir çalışma M. Nurullah Aktaş tarafından yapılmıştır.¹¹ Aktaş, *Burûc Sûresi’nin Tefsiri* adıyla konulu tefsir çalışmasını yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştır. Kıssayla ilgili rivayetlerin sıhhati ve kaynağı hakkında herhangi bir değerlendirmeye gidilmemiş, sadece aktarılmakla yetinilmiştir.¹² David Cook “The Ashâb al-Ukhdûd: History and Hadith in A Martyrological Sequence” isimli makalesinde tarihle hadis kaynaklarındaki rivayetleri aktarmış ve metinleri karşılaştırmıştır.¹³

1. Ashâbü'l-Uhdûd’un Kimliği ve Hâdisenin Tarihi

Söz konusu hâdis el-Burûc 85/4-10. âyetlerde haber verilmektedir. İlgili âyetler şöyledir: “(Mü’minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lânetlenmiştir. O vakit, ateşin etrafında oturmuş, mü’minlere yaptıklarını seyrediyorlardı. Onlar mü’minlere ancak; göklerin ve yerin hükümranlığı kendisine ait olan mutlak güç sahibi ve övülmeye lâyık Allah’a iman ettikleri için kızıyorlardı. Allah, her şeye şahittir. Şüphesiz mü’min erkeklerle mü’min kadınlara işkence edip, sonra da tövbe etmeyenlere; cehennem azabı ve yangın azabı vardır.”¹⁴

“اخذود / Uhdûd”, “hendek, kanal gibi yere kazılan çukur” anlamına gelmektedir.¹⁵ el-Burûc 85/4. âyette geçen *فَتِنَ اصْحَابِ الْاُخْدُودِ* (*Ashâbü'l-Uhdûd’a lanet olsun!*) ifadesinde “Ashâbü'l-Uhdûd” tabirinin muhatap kitlesi hususunda iki yorum mevcuttur. İlkinde göre Ashâbü'l-Uhdûd fetret döneminde insanlardan uzaklaşan mü’min bir topluluktur. Putlara tapan bir zalim onlara haber göndererek kendi dinine girmelerini teklif etti.

⁷ Nobert Nebes, “The Martyrs of Najrân and the End of the Himyar: On Political History of South Arabia in the Early Sixth Century”, *The Qur’an in Context*, ed. Angelika Neuwirth vd (Leiden: Brill, 2010), 27-59.

⁸ Sir Isaac Newton, *Kutsal Kitabın Yorumu*, çev. Aytunç Altındal (İstanbul: Mahya Yayınları, 2012).

⁹ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002).

¹⁰ Abdurrahmân Kasapoğlu, “Kur’ân’da ‘Ashâb-ı Uhdûd Kıssası”, *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 151-165.

¹¹ M. Nurullah Aktaş, “Ashâbü'l-Uhdûd Kıssası Bağlamında Ehl-i Küfrün Psikolojik Vasıfları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/18 (Mart 2017), 23-40.

¹² M. Nurullah Aktaş, *Burûc Sûresinin Tefsiri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001).

¹³ David Cook, “The Ashâb al-Ukhdûd: History and Hadith in A Martyrological Sequence”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34/ (2008), 125-148.

¹⁴ *Diyanet İşleri Meali (Yeni)*, ts. (Erişim 17 Mart 2022), el-Burûc 85/4-10.

¹⁵ Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dâru’l-Fikr, 1979), 2/149; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed Semîn el-Halebî, *‘Umdetü’l-huffâz fi tefsîri eşrafi’l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyunu’s-Sûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996), 1/491.

Reddettiler. İçi ateş dolu çukurlar kazdı. Kendi dinine girmek ve ateşe atılmaları konusunda seçim yapmalarını istedi. Dinlerinden dönmektense ateşe atılmayı tercih ettiler ve atıldılar. Allah ateş onlara değmeden önce ruhlarını kabzederek mü'minleri kurtardı. Ateş çukurların kenarına/kâfirlere yükseldi ve onları yaktı.¹⁶ Bir diğer rivayetse Ashâbü'l-Uhdûd kâfirlerden bir topluluğun haberidir. Yanlarındaki mü'minleri ezmeyi amaçladılar ve dinlerinden dönmelerini istediler. Mü'minler reddedince onlar için çukurlar kazdılar ve ateşle tutuşturdular. Yakıt hazırladılar. Mü'minlerden kendi dinlerine dönmelerini istediler, kabul etmeyince onları ateşe attılar.¹⁷

Genel kanaate göre ölenler mü'mindir. Zira ilgili âyetteki “فُتِلَ” ifadesi “لَعْنَ / lanet etti” anlamındadır.¹⁸ Taberî'nin (öl. 310/923) söz konusu âyette te'villerin en iyisi ifadesiyle tercih ettiği görüş, mü'minleri ateşe atan kâfirlere lanet edildiğidir.¹⁹ Vâhidî (öl. 468/1076) müfessirlerin çoğunun lanetlemek görüşünü benimsediğini aktarmış,²⁰ Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) فُتِلَ lafzının “öldürüldü” şeklinde hakikî manada kullanılmasının câiz görüldüğünü belirtmiş, ancak manevî ölümü kapsayan “lanetlenmek” anlamında tefsirini daha uygun bulmuştur.²¹ Bu durumda ilgili ifade, *Ashâbü'l-Uhdûd'a lanet olsun!* manasına gelir ve bu sonuca göre Ashâbü'l-Uhdûd ifadesiyle kastedilenler kâfirlerdir. Ateşte yakılanlarsa mümindir.

Ashâbü'l-Uhdûd hâdisesinin meydana geliş zamanı kesin bilinmemektedir. Kimi âlimler Hz. İsa-Hz. Muhammed arasındaki fetret devrinde; kimileri biraz daha sınırlandırarak Hz. Muhammed'in risâletinden kırk sene önce meydana geldiğini savunmaktadır.²² Bir habere göre fetret devrinde meydana gelen dokuz hâdiseden biri Ashâbü'l-Uhdûd'dur.²³ Olayın hangi tarihte gerçekleştiği ihtilaflı olmakla birlikte,

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 24/276. Benzer rivayet için bk. Ebû Muhammed Abdurrahmân İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müsne'den 'ani'r-resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetü'n-Nizâr, 1997), 10/3414.

¹⁷ Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd (Cîze: Müessesetü Kurtuba, 2000), 14/305.

¹⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kazım er-Râdî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 496; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevî't-temyiz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Muhammed Ali Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 4/238.

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/277.

²⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed Vâhidî, *Tefsîrû'l-basît*, thk. Nevre binti Abdullah b. Abdülazîz el-Versân vdğ (Riyad: Silsiletü'r-Resâili'l-Câmiyye, 1921), 23/384.

²¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, thk. İsmail vd. Karaçam (İstanbul: Azim Dağıtım, 2012), 9/103.

²² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Sâadetü Câmiati Bağdat, 1993), 3/458.

²³ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer Garâme el-Amrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 40/338.

genel kabul milâdî 523'tür. Ancak bu katliamın tanıklarından Simeon'un²⁴ 519'da kaleme aldığı belirtilen mektuplar gün yüzüne çıkarılmıştır.²⁵ Bu mektupların hem Süryanca hem de Karshûnî (Süryanca'yı Arapça yazma) versiyonları mevcuttur. Bu mektuplardaki bazı referanslar zulmün Justin'in (518-527) dinî politikasının şiddetini azalttığı orta değil ilk döneminde gerçekleştiğini göstermektedir.²⁶

Sonuç itibariyle, bu hâdisenin kimler tarafından gerçekleştirilip ne zaman ve neden vuku bulduğu meselesi kesin bir şekilde tespit edilememektedir. Ancak bu konudaki rivayet ve yorumların tetkikinin bu soruların cevabını bulmada faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2. Çukurlara Dair Rivayetler

2.1. Uhdûdun İran Hükümdarı Zamanında Kazılması

Çukurların İran'da kazıldığını savunanlar, Hz. Ali'den gelen bir rivayeti delil sunmaktadırlar. Hz. Ali döneminde Mecûsilerin dindeki yeri hakkında yani kitap ehli olup olmadıklarına dair ihtilaf edilmiştir. Bunun üzerine, Hz. Ali şöyle bir açıklama yapmıştır: "İran halkı dinlerine bağlı Ehl-i kitaptan müteşekkildir. İçki onlara haram değildir. Bir gün krallardan biri içki içmiş ve sarhoşluğun etkisiyle kız kardeşiyle beraber olmuştur. Kendine geldiğindeyse pişman olmuş ve bir çıkış yolu aramıştır. Kız kardeşi ona şu tavsiyelerde bulunmuştur: 'Önce insanlara Allah'ın kız kardeşlerle nikâhlanmayı helal kıldığını söyle. Sonra durum düzeldiğinde Allah'ın bu nikâhı haram kıldığına dair bir konuşma yap.' Kral bu teklifi dikkate alarak gereğini yapmış, ancak halk reddetmiştir. Diğerinde kız kardeşi onları kamçılmasını, sonra kılıçtan geçirmesini önermiş, ancak her ikisinde de halk yine kabule yanaşmamıştır. Kız kardeşi en son hendekler kazdırmasını ve inananları ateşte yakmasını teklif etmiştir."²⁷

²⁴ Simeon of Beth Arsham, Mezopotamyalı monofizit bir piskopostur. Bkz. Nebes, "The Martyrs of Najrân and the End of the Himyar: On Political History of South Arabia in the Early Sixth Century", VI/46. Ashâbü'l-Uhdûd hâdisesinden sonra Suriyeli piskopos Simeon, Zûnüvâs'a karşı insanları kıskırtmak için Kuzey Arabistan'ın en uç noktasına kadar yolculuk etmiştir. Arabistan'ın yakınındaki bir piskoposa Hristiyanlığı yeniden tesis etmesini isteyen dokunaklı bir mektup göndermiştir. Aynı zamanda Simeon, Habeş kralını da savaş için kıskırtmış ve son olarak halktan Yahudiliği öğretenlerin tutuklanmasını istemiştir. Bkz. Baron, *A Social and Religious History of Jews*, 3/66.

²⁵ Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents*, 26.

²⁶ Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents*, 238.

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/270-271; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984), 9/74-75; Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr ve mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 31/118; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 22/188; Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed Sa'lebî, *Kasasü'l-enbiyâ (Arâisü'l-mecâlis)*, ts., 496-497; Ebü

Bu olayla Burûc sûresinde anlatılan Ashâbü'l-Uhdûd'un ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak kuyunun (uhdûd) İran'da kazıldığına dair bu rivayeti ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Çünkü Sâsânî toplumunda anne, kız kardeş ve kız evlat gibi birinci derece akrabalarla evlenmek kanunen serbesttir.²⁸ Hatta bu türden cinsel uygulamalar, Kubâd (488-531) döneminde devam etmiştir. Bu dönemde Sâsânî Devleti'nin oldukça zayıflamasının etkisiyle yönetimde dengeleri kurabilmek için Kubâd tarafından kadınlar dâhil her alanda ortak mülkiyeti esas alan Mazdek'in fikirleri yürürlüğe konulmuştur. Durumun kötüleşmesi üzerine 528'de bu uygulamadan vazgeçilmiştir.²⁹

Sonuç olarak, kız kardeşiyle beraber olan kralın halk tarafından bu durumun yadırganacağını düşünerek kanun çıkarması ve dolayısıyla bunu reddedenleri kuyuya atması tarihî gerçeklerle çelişmektedir.

2.2. Uhdûdun Buhtunnasr ve Erkânı Tarafından Kazılması

Bir açıklamaya göre çukur Babil kralı Buhtunnasr zamanında kazılmıştır. Alevli çukura atılanlar ise Daniel'in üç arkadaşıdır. Bu hâdise, Eski Ahit'in Daniel Kitabı'nda anlatılmaktadır. Nakledildiğine göre Nebukadnessar Yeruşalim'i kuşatınca, Daniel ve arkadaşlarını Babil'e getirmiştir. Sarayda görev almaya namzet kişiler olmaları için eğitilmelerini sağlamıştır.³⁰ Nebukadnessar bir düş görmüş, düşü Daniel dışında kimse yorumlayamamıştır. Bunun üzerine, Nebukadnessar Daniel ve arkadaşlarını yüksek görevlere getirmiştir.³¹

Nebukadnessar, altın bir heykel yaptırmış ve herkesin ona tapınmasını istemiştir. Daniel'in arkadaşları heykele tapmamış ve bu yüzden kızgın fırına atılmışlardır. Bu hâdise kısaca şöyle özetlenebilir: Kral, Babil'de Dura ovasında altından bir heykel yaptırmış ve ülkedeki tüm yüksek memurları törene davet etmiştir. Herkes toplandığında tellal yüksek sesle "Ey insanlar, size her çeşit çalgı sesini duyar duymaz yere kapanıp heykele tapınmanız emredilmiştir. Her kim bunu yapmazsa hemen kızgın fırına atılacaktır!" diye bağırmıştır. Halk Daniel'in arkadaşlarının emre uymadığını haber vermiş, kral da onları huzuruna çağırarak emrini tekrarlamıştır.³² Onlar "Kızgın fırına atsan da Tanrımız, bizi senin elinden kurtaracaktır. Kurtarmasa bile asla senin ilahlarına kulluk etmez ve diktiğin heykele

Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1991), 13/369.

²⁸ Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 33.

²⁹ Esko Naskalı, "İran (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/395. Bu yorum hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Touraj Daryaee, *Sasanian Persia-The Rise and Fall of Empire-* (London: I. B. Tauris&Co. Ltd., 2009), 87.

³⁰ *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2013), Daniel 1: 1-21.

³¹ *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Daniel 2: 1-49.

³² *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Daniel 3: 1-15.

tapmayız!” demişlerdir. Bu duruma çok öfkelenen kral, fırının iyice kızdırılmasını ve onların fırına atılmalarını emretmiştir. Kral fırına baktığında şaşırarak danışmanlarına “Biz ateşe üç kişi atmadık mı?” diye sormuş; onayladıklarındaysa “Ben dört kişi görüyorum. Ateşin içinde yürüyorlar, bağlarından çözülmüş, hiçbir zarara uğramamışlar. Dördüncünün görünümü bir ilahî varlığa benziyor,” demiştir.³³ Sonra fırının kapısına yaklaşarak “Ey yüce Tanrı’nın kulları, dışarı çıkıp buraya gelin!” diye seslenmiştir. Ateşten çıktıklarında halk etraflarına toplanınca Nebukadnessar, “Tanrınıza övgüler olsun, meleşini gönderip kendisine güvenen kullarını kurtardı. Onlar buyruğuma karşı geldiler ve canları pahasına tanrılarından vazgeçmediler,” demiştir. Sonra “Onların tanrısı hakkında saygısızca konuşan herkes paramparça edilecek ve evleri çöplüğe çevrilecek. Çünkü böyle kurtarabilen başka bir Tanrı yoktur!” sözleriyle halkı uyarmış ve onları Babil’de daha yüksek görevlere atamıştır.³⁴

Bu olayla ilgili bazı ilave bilgilerden söz edilmelidir. Buna göre Nebukadnessar heykele tapınmalarını emrettiğinde onlar şöyle demiştir: “Sen bizim kralımızsın. Hizmet, vergi ve zaferle ilgilenirsin. Ancak bu emri bize sadece Nebukadnessar olarak veriyorsun.” Üç arkadaş ateşe atıldıkları zaman Allah’a dua edince melekler onlara yardım etmek için izin istemiş; ancak Allah şu sözlerle bu taleplerini geri çevirmiştir: “Onlar sizden mi yardım istediler, ben onları kendi ellerimle kurtaracağım.”³⁵

Rivayet hakkında değerlendirme yapabilmek için Eski Ahit’teki Daniel ve Daniel kitabı hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Eski Ahit’te Daniel, Hezekiel 14: 14-20 ve Hezekiel 28: 3’te bir bilge; Daniel 1: 6’da ise sürgün edilen biri³⁶ olarak takdim edilmiştir. Sir İsaac Newton’a göre bu kitap, değişik zamanlarda yazılan metinlerden oluşmuştur. Ona göre ilk altı bölüm başkaları, son altı bölümse Daniel’in kendisi tarafından kaydedilmiştir.³⁷ Genel kanaate göre Eski Ahit’teki Daniel bölümü, Antiochus (Antiokhos) IV. Epiphanes döneminde Helenleştirme politikasına karşı direnen ve zulme uğrayan Yahudileri yüreklendirmek için yazılmıştır.³⁸ Aynı minvaldeki bir diğer görüşse müellifin Antiokhos’un zulmü altında ezilen çağdaşlarını rahatlatmak amacıyla bu temsili anlatımı kaleme aldığıdır.³⁹ MÖ 168’de Antiokhos, Yunan ilahlarının heykellerini koyarak mabedi kirletince Makkabi isyanları başlamıştır.⁴⁰ Aynı zamanda Antiokhos, MÖ 167’de Kudüs Tapınağı’nda Yunan tanrılarına kurbanı ve Musa kanunlarının reddedilmesini emretmiştir. Erkeklerin

³³ Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Daniel 3: 17-25.

³⁴ Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Daniel 3: 26-30.

³⁵ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, çev. Henriette Szold-Paul Radin (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003), 1/1097-1098.

³⁶ Weatherall, *The Books of the Old Testament: A Short Introduction*, 198.

³⁷ Newton, *Kutsal Kitabın Yorumu*, 26.

³⁸ Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 222; Ditommasu, “The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature”, 20/81.

³⁹ Weatherall, *The Books of the Old Testament: A Short Introduction*, 203-204.

⁴⁰ Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323-327.

sünneti ve Şabat'ta dinlenmek idam cezasına tabidir. Yunan tanrılarına Kudüs dışında da kurban verilmesi için sunaklar inşa edilmiş ve Yahudilerin necis kabul ettiği domuz kurban seçilmiştir.⁴¹

Daniel kitabı, pek çok sorunu ihtiva etmektedir. Aramca ve İbranca olmak üzere iki ayrı dilden oluşmaktadır. Yine kitapta [Daniel 8: 16 (Gabriel: Cebrail), Daniel 10: 13 (Michael: Mikail) ve Daniel 10: 20-21 (Prience: Koruyucu Melek)] Yahudi düşüncesinde geç bir dönemde teşekkül eden melek doktrinine yer verilmektedir. Ayrıca Daniel 5: 2, 30-31'de sözü edilen son Babil kralı Belşassar, Nebukadnessar'ın değil Nabonidus'un oğludur ve hiç kral olmamıştır.⁴²

Nabonidus, yeni Babil İmparatorluğu'nun son temsilcisidir. On sene boyunca Arabistan'daki Teyma vahasına yerleşmiştir. Oğlu Belşassar'ın Nabonidus'un yokluğunda hükümdarlara mahsus bina kurucu ve onarıcı rolünü üstlenmesi krallık görevlerini yerine getirmiş olduğunun bir kanıtıdır. Ancak o hiçbir zaman resmî kral olmamıştır.⁴³ Nabonidus'un Teyma'ya gitmeden önce oğlunu kral naibi tayin ettiği belirtilmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla Eski Ahit'te son Babil kralı olarak zikredilen Belşassar, son Babil kralı değildir.

Kanaatimizce, uhdûdun Buhtunnasr ve erkânı tarafından kazıldığı görüşü de isabetli görünmemektedir. Hem Daniel'in kimliği hem kitabın ihtiva ettiği sorunlar dikkate alındığında Daniel kıssasının Antiokhos'un zulümlerine direnç gösterilmesi için kaleme alınan temsilî bir anlatım olduğu yönündeki genel kanaatin isabetli olduğu söylenebilir. Esasen, bu anlatımda Daniel'in rüyaları yorumlaması ve ülke yönetiminde etkin bir yere gelmesi Hz. Yusuf kıssası; atıldıkları ateşin onları yakmaması ve ateşe atılırken söyledikleri sözler Hz. İbrahim kıssasıyla benzerlik arz etmektedir. Ancak bu durum kıssanın tarihî gerçekliğine değil sonradan oluşturulduğuna hamledilebilir.

2.3. Uhdûdun Zûnüvâs ve Erkânı Tarafından Kazılması

Bu görüşe göre çukurlar, Himyerîlerin son ve en meşhur kralı Zûnüvâs tarafından Negrân'da kazdırılmıştır. Zûnüvâs, Hristiyan bölge halkına Yahudiliği zorla kabul ettirmek istemiş ve reddedenleri içi ateşli çukurlara atıp yaktırmıştır. Bu görüşü temellendiren rivayetleri aktarmadan önce bölgenin siyasî ve ekonomik yapısıyla son Himyer kralı Zûnüvâs'ın kimliğine değinmek gerekmektedir.

⁴¹ Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, çev. Sevinç Altınçekiç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 41-42.

⁴² Weatherall, *The Books of the Old Testament: A Short Introduction*, 202-203. Daniel kitabındaki sorunlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Price, "Some Queries About the Book of Daniel", 264-269.

⁴³ Beatrice Andre Salvini, *Babil*, çev. Elâ Uluatam (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006), 44-45. Nabonidus'un kişiliği ve hükümdarlığındaki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Joan Oates, *Babil*, çev. Fatma Çizmeli (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004), 138-143.

⁴⁴ Oates, *Babil*, 140.

Arap tarihinde ve İslâm'ın doğuşundan önceki yüzyıllarda Doğu Hristiyanlığı'nda önemli rol oynayan Necran,⁴⁵ bereketli topraklar ve ekonomik gelişmişliğiyle Arap yarımadasındaki ana merkezlerdendir. Stratejik konumu itibariyle ticarî kavşak noktalarından biri olmasından dolayı ticarî alanda da önemlidir. Güney Arabistan'da Hadramevt'ten başlayan ticaret yolu Doğu Akdeniz'de Hicaz'a kadar uzanmaktadır. Diğeri Arabistan'ın merkeziyle kuzeydoğusunu Irak'a bağlamaktadır.⁴⁶ Bölge, aynı zamanda Çin-Hint ve Roma-Bizans ticaret yollarında bulunması nedeniyle öteden beri çeşitli kültürlerin tesirine açıktır.⁴⁷ Bu ticarî öneminden dolayı bölge, çeşitli devletlerin üzerinde nüfuz sahibi olmak istediği bir yerdir.

Zûnüvâs'ın kimliğine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Kaynaklarda bu kişinin ismi Yusuf, Mesrûk ve Zûnüvâs olarak zikredilmektedir. İsmi Yusuf el-As'ar olduğu, Habeşlilerin elinden güç bela kurtulduğu ve bu adın zulümleri çağrıştırdığı için kendisine verildiği nakledilmektedir. Mesrûk ise kendisine düşman Arap Hristiyanlar tarafından verilen aşağılayıcı bir lakaptır.⁴⁸ Arap kaynaklarındaki Zûnüvâs ismi, Süryânca, Yunanca ve Habeşçe kaynaklarda sırasıyla Dimion, Dounaas ve Finhas olarak geçmektedir. Bu isimlerin çoğunun simgesel veya bazı isimlerin bozulmuş hali olduğu ifade edilmektedir. Örneğin Süryanca Dimion, Yunanca "halk celladı" anlamına gelen kelimenin bozulmuş halidir. Yunanca Dounaas'ın ise soyadı Dû-Yaz'an'ın muharrefi olması mümkündür.⁴⁹ Arap kaynaklarındaki Zûnüvâs'ın Zür'a b. Tübban Es'ad el-Himyerî'nin lakabı olduğu nakledilmektedir. En yaygın görüş, bu lakabın kendisine saçlarının kıvrıcılığına nispetle verildiğidir.⁵⁰ Bu lakabın verilmesine dair bir diğer görüşe göreyse Nüvâs Yemen'de tapınılan bir ateştir. Rivayete göre bu ateşten üç fersah uzanabilen ve geri dönen bir oğlak çıkardı. Yemen'de Yahudiliği kabul edenlere "Zûnüvâs (ateşe mâlik)" denirdi.⁵¹ Görüldüğü üzere Zûnüvâs, özel bir isim değil Himyer kralının lakabıdır. Bu nitelendirme, Yemen'de tapınılan ateşle irtibat kurulmasından dolayı, son aktardığımız görüşün daha tercihe şayan olduğu söylenebilir. Uhdûd'un Necran'da kazıldığına dair görüş

⁴⁵ Necran, etimolojik olarak "kilit" anlamına gelmektedir. Pratikte Yemen'e girmeyi sağlayan bir kapı kilidi niteliğinde olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Julien Robin, "Antiquity", *Roads of Arabia*, ed. Ali İbrahim al-Ghabban (Paris, 2010), 92.

⁴⁶ Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents*, 70-71.

⁴⁷ Hüseyin Algül, "Himyerîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/62.

⁴⁸ Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents*, 261-262. Zûnüvâs'ın kimliğiyle ilgili benzer bilgiler için bkz. Yosef Tobi, "Yusuf As'ar Yath'ar Dhû Nuwâs (Mesrûq)", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (London: Keter Publishing House Ltd., 2007), 21/428-430.

⁴⁹ Shahîd, *The Martyrs of Najrân New Documents*, 264-265.

⁵⁰ Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, 3/469.

⁵¹ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, ts., 61.

mütedâvil hadis kaynaklarında⁵² yer alan Suheyb er-Rûmî'nin (öl. 38/659)⁵³ rivayetine dayanmaktadır. Rivayet şöyledir: Zûnüvâs'ın hükümdarlığı zamanında çok maharetli bir sihirbaz vardır. Yaşlanınca hükümdara “Ben artık yaşlandım. Bir genç gönder de ona sihir öğreteyim,” deyince o da Abdullah b. Sâmir'i göndermiştir. Abdullah'ın yolu üzerinde ibadetiyle meşgul bir rahip vardır. Abdullah, rahibe gitmiş ve kendisini çok sevmiştir. Sihirbazın yanına gidip gelirken ona uğramaya başlamış, hem sihirbaz hem babası geç kaldığı için kendisini dövüp durumu rahibe şikâyet edince rahip ona sihirbaza babasının; babasına sihirbazın bırakmadığını söylemesini tavsiye etmiştir.⁵⁴

Abdullah yolda yürürken bir yılan görmüş ve onu öldürmüştür. Olayı rahibe anlattığında “Başına bir hâl gelecek ve pek yakında bir belâyaya maruz kalıp imtihan edileceksin. Bu belayla karşılaştığında sakın kimseye benden bahsetme!” diyerek

⁵² Ebû Bekr Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-Rahman el-'Azamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1972), 5/420-423; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 39/351-354; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010), “Zühd ve'r-Rekâik”, 73; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Yasir Hasan vd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015), “Tefsir”, 76; Ebû Abdirrahmân Ahmed Nesâî, *Kitâbü's-Süneni'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im eş-Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), “Tefsir”, 85. İbn Kesîr, ilgili âyetlerin tefsirinde Mizzî'nin (öl. 742/1341) söz konusu rivayetin Suheyb'in kendi sözü olmasının muhtemel olabileceği yorumuna yer vermektedir. Mizzî Suheyb'in hafızasında Hristiyanlara dair birtakım haberlerin mevcut olduğunu düşünmektedir. Bkz. Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd (Cîze: Müessesetü Kurtuba, 2000), 14/308. Suheyb'in hata etme endişesi ve rivayetteki titizliği sebebiyle kendisinden mükerrerleriyle birlikte otuz hadis rivayet edilmiştir. Bkz. Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/477. Bu bilgi kanaatimizce Mizzî'nin görüşünü ihtiyatla karşılamayı gerektirmektedir. Ayrıca Ashâbü'l-Uhdûd kıssasına dair rivayetin tariklerinin incelendiği bir çalışmada Hammâd b. Seleme (öl. 167/784) tarihinin merfu, muttasıl ve sahih; Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770) tarihinin merfu, muttasıl ve hasen olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Mehmet Akif Coşkun, *Hz. Peygamber'den Nakledilen Kıssalar ve Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Adana: Çukurova Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018), 118. David Cook'a göre bu rivayetteki Feymiyûn figürüyle Suheyb'in hayat hikayesi birbirine benzemektedir. Suheyb'in Irak bölgesinden Hristiyan bir Arap olduğu, Bizanslılar tarafından esir alınarak köle satıldığı ve bu şekilde Medine'ye geldiği aktarılmaktadır. Bkz. Cook, “The Ashâb al-Ukhdûd: History and Hadith in A Martyrological Sequence”, 132.

⁵³ Suheyb er-Rûmî'nin hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Kılıç, “Suheyb er-Rûmî el-Bedrî”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]* 20/4 (1984), 30-40.

⁵⁴ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 5/420-421; İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 39/351-352; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 2/154; Ebü'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 1/331.

tembihte bulunmuştur. Abdullah doğuştan körleri ve abraş hastalığını iyileştirme yeteneğine sahiptir. Hükümdarın kör bir kuzeni ona gelerek dua etmesini istemiştir. Bunu yaptığı takdirde Allah'a iman edip etmeyeceğini sormuş, olumlu yanıt alınca dua etmiş ve adam görmeye başlamıştır. Hükümdar durumu fark etmiş, nasıl olduğunu sormuş ve kuzeni cevap vermek istemese de ısrar üzerine durumu anlatmıştır.⁵⁵

Hükümdar Abdullah'ı huzuruna çağırarak "Gördüğüm kadarıyla sihirbazlıkta hayli ilerlemişsin!" deyince Allah'ın dilediği dışında kendisinin kimseye şifa veremeyeceğini ifade etmiştir. Hükümdar ona işkence etmeye başlamış ve rahibin yerini söyleyinceye kadar bırakmamıştır. Rahip hükümdarın huzuruna getirilmiş, dininden dönmesi teklif edilmiş ve reddetmesi üzerine başı testereyle ikiye ayrılmıştır. Hükümdar sırasıyla kuzeni ve Abdullah'ı çağırarak aynı teklifi yapmış, ikisi de reddetmiş ve kuzenini rahibi öldürdüğü gibi öldürmüştür. Abdullah'ı öldürmek için onu önce yüksek bir dağın tepesinden aşağıya, sonra denize attırmıştır. İki girişim de başarısız olmuştur. En son Abdullah'ın kılıçla öldürülmesini emretmiş, onu öldürmek istediklerinde kılıcın ağzı ters dönmüş ve yine kurtulmuştur. Bu durumun Yemen'de yayılmasıyla Abdullah, halkın nazarında sevilen ve saygı duyulan biri haline gelmiştir.⁵⁶ Abdullah hükümdara kendisini öldürmeye güç yetiremeyeceğini, ancak bunun bir yolu olduğunu belirtmiştir. Bu yol ahaliyi toplaması ve onların huzurunda "Bu gencin rabbi Allah'ın adıyla" diyerek ok atmasıdır. Hükümdar bunu yaparak onu öldürmüş ve bunun üzerine oradakiler "Biz, bu gencin rabbine inandık," diye haykırmıştır. Bu duruma şahit olan hükümdar, şehrin kapılarını kapatarak içi ateş dolu çukurlar kazdırmış, halkı toplayarak dininden dönenleri serbest bırakmış; diğerlerini çukura atıp yakmıştır.⁵⁷

İnananlar arasında çocuklarından biri süt emme çağında üç çocuklu bir anne vardır. Hükümdar, dininden dönmediği takdirde çocuklarını öldürmekle tehdit etmiştir. İki çocuğunu ateşe atmış, ancak kadın dininden dönmemiştir. Bebeği ateşe atmak istediğinde kadın tereddüde düşmüş, bu esnada çocuk "Anneciğim! Sakın

⁵⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 5/421-422; İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 39/352-353; Rivayette öldürülen hayvan, bazılarına göre aslandır. Bkz. Süheylî Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh, *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, nşr. Rıza Tevfik Affî (Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, 1967), 1/215. Bir yüzyıl öncesinde Yemen'de aslanların yaşaması dolayısıyla hayvanın aslan olması mümkündür. Bkz. Cook, "The Ashâb al-Ukhdûd: History and Hadith in A Martyrological Sequence", 128.

⁵⁶ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 5/422; İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 39/353

⁵⁷ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 5/422; İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 39/353-354. İnançları uğruna ölen Necran şehitleri Araplar arasında meşhurdur ve onlar bu şehitleri Ashâbü'l-Uhdûd olarak bilmektedirler. Bkz. Louis Cheikho, *Nasrâniyye ve âdâbuhâ beyne Arabi'l-câhiliyye* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1989), 2/282.

dininden dönme. Benim ateşe atılmamın sana bir zararı yok!" deyince Zûnüvâs önce çocuğu, ardından annesini ateşe atmıştır.⁵⁸

Rivayetlere göre bu katliamdan bir kişi kurtulmuştur. Yaygın olan ilk görüşe göre kurtulan kişi Devs b. Zû-Selbân (Sulebân)'dır. Bizans hükümdarına giderek Zûnüvâs'ın yaptıklarını haber vermiş ve yardım istemiştir. İmparator Necran'ın ülkesine uzak olduğunu, ancak durumu Habeş kralına haber vereceğini ve onun dindaşları olmasından dolayı kendilerine yardım edeceğini ifade etmiştir.⁵⁹ Bir başka görüşe göreyse bu kişi Cebbar b. Feyz'dir ve birazı yakılmış bir İncil'le Habeş'e giderek hükümdardan yardım istemiştir. Hükümdar "Yeterli miktarda askeri olduğunu, ancak onları sevk edecek gemisi olmadığını ve onu Kayser'den isteyeceğini" belirtmiştir. Yakılmış İncil'i göndererek Kayser'den gemi talep etmiş ve o da olumlu yanıt vermiştir.⁶⁰

Kanaatimizce, Ashâbü'l-Uhdûd hâdisesine dair aktardığımız rivayetlerin en isabetlisi budur ve tarihî gerçekliklerle uyumludur. Zûnüvâs'ın Yahudi inancını benimsemesi ve Hristiyan bölge halkını katletmesinin aslî sebebi, dinî değil politiktir.⁶¹ Zira Zûnüvâs'ın Necran Hristiyanlarını katletmesinin Bizans'ın Yahudilere yönelik politikasından kaynaklandığını düşünenler mevcuttur. Onlara göre Zûnüvâs, Bizans'ın Yahudilere adaletle hükmetmesini istediğinden Necran Hristiyanlarına kısas uygulamıştır. Nitekim ülkesine gelen Bizanslı tüccarları yakalayarak öldürmesi, bu durumdan kaynaklanmıştır. Bu zulüm zamanla daha da yaygınlaşarak Hint-Arap

⁵⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *Kitâbü't-Ticân fi mülûki Himyer* (San'a, 1979), 301; İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 39/354; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 2/156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1/332. İbn Düreyd'e (öl. 321/933) göre çocuk annesine "Anneciğim, dur. Münafık olma!" demiştir. Bkz. Ebû'l-Feyz Muhammed Murtaşâ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Kuveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, 2001), 8/53.

⁵⁹ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdî Salih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983), 1/135. Taberî (öl. 310/923) de bu görüşü tercih etmektedir. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967), 2/123. 6. yüzyılın yarısının başlarında Habeşli Hristiyanlar Güney Arabistan'a çeşitli keşifler yapmışlardır. Bu keşiflerin amacı, orada zulmedilen dindaşlarına yardımcı olmaktır. Bkz. Harden, *An Introduction to Ethiopic Christian Literature*, 11.

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 368; Mehrân, *Dirâsât Târîhiyye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/359.

⁶¹ Nuh Arslantaş, *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 104. Margoliouth, Prof. Hartmann'ın Himyer krallarının Yahudiliği benimsemesine dair görüşünü nakletmektedir. Hartmann'a göre bu krallar baskıcıdır ve bu nedenle ülkedeki güçlü bir kesimin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Hristiyanlara güvenmemektedirler. Yahudilerse ekonomik durumları nedeniyle ihtiyaçları olan gücü kendilerine sağlayabilirdi. Himyer kralları onların güvenini kazanabilmek için Yahudiliği benimsemiştir. Bkz. D.S. Margoliouth, *İslâmiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, çev. Suat Ertüzün (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 92.

ticaretinin zayıflamasına yol açmıştır.⁶² Ashâbü'l-Uhdûd hâdisesinden sonra Bizans ve Habeş yönetiminin bölgeye destek göndermesi, söz konusu devletlerin Güney Arabistan için öteden beri siyasî ve ekonomik umutlar beslediğini açıkça göstermektedir. Zûnüvâs'ın Necranlı Hristiyanları katletmesi muhtemelen bölgedeki bu etkiyi zayıflatmak istemesindedir.

SONUÇ

Araştırmanın sonucunda el-Burûc 85/4. âyette geçen *قَتِيلَ أَصْحَابِ الْأُحْدُودِ* (*Ashâbü'l-Uhdûd'a lanet olsun!*) ifadesindeki “قَتِيلَ” lafzının “لَعَنَ /lanet etti” anlamında kullanıldığı bilgisine bağlı olarak “Ashâbü'l-Uhdûd”la çukuru kazan müşriklerin kastedildiği tespit edilmiştir. Çukurların İran hükümdarı zamanında kazıldığına dair rivayet, tarih-vakıa uygunluğu kriterini sağlamamaktadır. Sâsânî toplumunda mahremlerle evlenmenin kanunen serbest olduğu ve bu uygulamanın miladî 528'de sona ermesi bu görüşümüze desteklemektedir. Çukurların Buhtunnasr döneminde kazıldığına dair ikinci rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerektiği belirtilmelidir. Çünkü kıssanın yer aldığı Daniel kitabının dil ve muhteva açısından pek çok sorunu ihtiva ettiği görülmektedir. Çukurların Zûnüvâs döneminde kazıldığı rivayeti tarihî gerçekliğe sahiptir. Ancak hâdisenin tarihi kesin tespit edilememekle birlikte, katliamın tanıklarından Simeon'un miladî 519'da kaleme aldığı son dönemlerde gün yüzüne çıkarılan mektuplar ve onlardaki bazı referanslar dikkate alındığında Justin (518-527) döneminde muhtemelen miladî 518'den sonra gerçekleştiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Habîbu'r-Rahman el-'Azamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1972.
- Aktaş, M. Nurullah. “Ashâbü'l-Uhdûd Kıssası Bağlamında Ehl-i Küfrün Psikolojik Vasıfları”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/18 (Mart 2017), 23-40.
- Aktaş, M. Nurullah. *Burûc Sûresinin Tefsiri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001.
- Algül, Hüseyin. “Himyerîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/62. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ali, Cevâd. *el-Mufassal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Sâadetü Câmîati Bağdad, 2. Basım, 1993.
- Altungök, Ahmet. *Eski İran'da Din ve Toplum*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

⁶² Baron, *A Social and Religious History of Jews*, 3/64. Hristiyanlık Roma'nın resmi dini olunca buradaki Yahudi halk çeşitli hukukî mağduriyetlere maruz kalmıştır. Örneğin, imparatorluk yasası Yahudiliğe girmeyi ve Hristiyanlarla Yahudilerin evlenmesini yasaklamıştır. 5. yüzyıldan itibaren Yahudilerin devlet görevine getirilmesi resmî bir şekilde engellenmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Lavinia Cohn Sherbok-Dan Cohn Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 75-76.

- Arslantaş, Nuh. *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Baron, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of Jews*. ed. H. Graetz. 11 Cilt. New York: Columbia University Press, 3. Basım, 1957.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*. thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1991.
- Brenner, Michael. *Kısa Yahudi Tarihi*. çev. Sevinç Altınçekiç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Cheikho, Louis. *Nasrâniyye ve âdâbuhâ beyne Arabî'l-câhiliyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1989.
- Cook, David. "The Ashâb al-Ukdûd: History and Hadith in A Martyrological Sequence". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34/ (2008), 125-148.
- Coşkun, Mehmet Akif. *Hız Peygamber'den Nakledilen Kıssalar ve Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Adana: Çukurova Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018.
- Daryae, Touraj. *Sasanian Persia-The Rise and Fall of Empire*. London: I. B. Tauris&Co. Ltd., 2009.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârü't-tvâl*. thk. Abdülmün'îm Âmir, ts.
- Ditomasu, Lorenzo. "The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature". *Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha*. ed. Michael Knibb vd. 20/81. Leiden: Brill, 2005.
- Efendioğlu, Mehmet. "Suheyb b. Sinân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke*. thk. Rüşdî Salih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 3. Basım, 1983.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr ve mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed. *Besâ'iru zevi't-temyiz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Muhammed Ali Neccâr. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. çev. Henriette Szold - Paul Radin. 7 Cilt. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.
- Harden, John Mason. *An Introduction to Ethiopic Christian Literature*. London: The Macmillan Co, 1926.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2002.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer Garâme el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn Ebî Hâtim, Ebü Muhammed Abdurrahmân. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsne'den 'ani'r-resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'n-Nizâr, 1997.

- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *Kitâbu'l-Muhabber*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşîd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Kitâbü't-Ticân fî mülûki Himyer*. San'a, 1979.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Cîze: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kazım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-Tefsîr*. nşr. Züheyr eş-Şâviş. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Kasapoğlu, Abdurrahmân. "Kur'ân'da 'Ashâb-ı Uhdûd Kıssası". *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 151-165.
- Kılıç, Sadık. "Suheyb er-Rûmî el-Bedrî". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]* 20/4 (1984).
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Margoliouth, D.S. *İslâmiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*. çev. Suat Ertüzün. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî. *Dirâsât Târîhiyye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 2. Basım, 1988.
- Muttakî el-Hindî, Ali b. Hüsâmeddîn b. Abdülmelik. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. nşr. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekka. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010.
- Naskalı, Esko. "İran (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Nebes, Nobert. "The Martyrs of Najrân and the End of the Himyar: On Political History of South Arabia in the Early Sixth Century". *The Qur'an in Context*. ed. Angelika Neuwirth vd. VI/27-59. Leiden: Brill, 2010.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed. *Kitâbü's-Süneni'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im eş-Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

- Newton, Sir Isaac. *Kutsal Kitabın Yorumu*. çev. Aytunç Altındal. İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.
- Oates, Joan. *Babil*. çev. Fatma Çizmeli. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004.
- Price, Ira M. "Some Queries About the Book of Daniel". *Biblical World* 6/4 (1895), 264-269.
- Robin, Julien. "Antiquity". *Roads of Arabia*. ed. Ali İbrahim al-Ghabban. Paris, 2010.
- Rodkinson, Michael L. *The History of the Talmud*. Boston, 1918.
- Sabuncu, Ömer. "Suheyb er-Rûmî -Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri-". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 4/7 (2006).
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *Kasasü'l-enbiyâ (Arâisü'l-mecâlis)*, ts.
- Salvini, Beatrice Andre. *Babil*. çev. Elâ Uluatam. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed. *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Shahîd, Irfan. *The Martyrs of Najrân New Documents*. Bruxelles: Societe Des Bollandistes, 1971.
- Sherbok, Lavinia Cohn - Sherbok, Dan Cohn. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*. çev. Bilal Baş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh. *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'nebeviyye li'bni Hişâm*. nşr. Rıza Tevfik Afîfî. 7 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1967.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk)*. thk. Muhammed Ebû Fazl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1967.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Yasir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015.
- Tobi, Yosef. "Yusuf As'ar Yath'ar Dhû Nuwâs (Mesrûq)". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. C. 21. London: Keter Publishing House Ltd., 2007.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Tefsîrü'l-basît*. thk. Nevre binti Abdullah b. Abdülazîz el-Versân vdğ. 25 Cilt. Riyad: Silsiletü'r-Resâilî'l-Câmiyye, 1921.
- Weatherall, J. H. *The Books of the Old Testament: A Short Introduction*. London: The Sunday School Association, 1902.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. thk. İsmail vd. Karaçam. 9 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2012.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdülkerîm el-Azbâvî. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, 2001.
- Diyanet İşleri Meali (Yeni)*, ts. Erişim 17 Mart 2022.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2013.

EKLER

EK 1: Necran: Uhdûd Kalesi Harabeleri (Philby, H. St. J. B., *Arabian Highlands*, Da Capo Press Inc., New York 1976, s. 256.)

